

De Crisis van de verzorgingsstaat als crisis van de moraliteit

Recensie van:

Werkende waarden. Het beschavings-offensief als perspectief voor de verzorgingsstaat.

André BONS & Raf JANSSEN

Stichting Sjakuus, 1999

(Plompetorengracht 19, 3512 CB Utrecht)

166 blz.

Raf Janssen en André Bons zijn twee Nederlandse sociale wetenschappers die er hun levenswerk van gemaakt hebben om, uitgaande van de herrezen oude sociale kwestie (m.n. de structurele werkloosheid en de nieuwe armoede) en de nieuwe sociale kwestie (de ecologische crisis), de slabakkende verzorgingsstaat aan een diepgaand onderzoek te onderwerpen. Hun baanbrekend werk – denken we maar aan de publicaties 'Armoede of soberheid' (1990), 'Arbeid, tijd en geld ontschaarsen' (1992) en 'Het gelukkige einde van de verzorgingsstaat' (1996) – heeft ook diepe sporen nagelaten in het Vlaamse groene denken.

Een nieuwe publicatie van deze productieve auteurs wekt steeds hoge

verwachtingen op. De titel van hun laatst geborene 'Werkende waarden. Het beschavingsoffensief als perspectief van de verzorgingsstaat' klinkt wel wat raadselachtig en vereist dus enige uitleg. Uitgangspunt van het boek is de crisis van de verzorgingsstaat die niet verward mag worden met de crisis van ons samenlevingsmodel (markteconomie in combinatie met de parlementaire democratie) want dat laatste lijkt springlevend te zijn en aan een wereldwijde opmars begonnen. Het naoorlogse geïnstitutionaliseerde verzorgingscomponent daarentegen is wel onder sterke veranderingsdruk komen te staan. Die druk gaat uit in de richting van een doel dat de auteurs als onhoudbaar en onwenselijk beschouwen: 'een samenleving met als kern een eeuwig compe-

titieve, dynamische economie, gedragen door individuen die primair hun eigenbelang nastreven en voor zichzelf heten te zorgen, met daaromheen een schil van collectiviteit, een maatschappelijke kontekst waarvan alleen bekend is dat ze zo klein mogelijk moet zijn' (blz. 8). Een pleidooi tegen het dominerende neo-liberale vertoog dus, waarvan een verre echo te horen valt in de postmodernistische slogan van de 'dood van de politieke ideologie' (=de markt is neutraal en de politiek moet een louter technische, voorwaardenscheppende en ondersteunende functie vervullen). Echter, in plaats van een onmogelijk en ongepast terugverlangen naar de hoogdagen van de verzorgingsstaat-van-weleer, zoeken de auteurs een uitweg in 'een reflectie op begrippen, op de termen waarin men de veranderende verzorgingsstaat analyseert en waarin men zoekt naar mogelijke toekomst' (blz. 9). De crisis van de verzorgingsstaat wordt in dat perspectief opgevat als een crisis van de moraliteit, van waarden en normen. De bijdrage van de auteurs in dit debat bestaat er dan in een analyse te presenteren van de tien waarden die, volgens hen, een centrale rol gespeeld hebben en nog steeds spelen in het ontstaan en de verandering van de verzorgingsstaat.

Nu heeft die verzorgingsstaat (waarbij het ontstaan van de Nederlandse variant ervan door de auteurs gesitueerd wordt rond het jaar 1870 toen de eerste sociale wetten werden goedgekeurd en het bestaansrecht van de vakbonden erkend) steeds geïjgeld op de slappe koord die enerzijds opgehangen is aan de *economische systeemdwang* (= het voorkomen van een slecht sociaal klimaat dat een verlamdend effect zou hebben op de economische ontwikkeling) en ander-

zijds aan *beschavingsoverwegingen* (= het is onaanvaardbaar dat een groot deel van de bevolking veroordeeld wordt tot een armoedig en dierlijk bestaan temidden van de overvloed). Typerend voor de verzorgingsstaat in haar bloeiperiode – in de decennia na de tweede wereldoorlog – was dat die beschavingsimpuls, die zich laat leiden door rationaliteit in de brede zin (ook wel Objectieve Rede genoemd), niet in tegenspraak stond met de engere rationaliteit van het rekenende denken dat goede sociale voorzieningen vooral zag als een garantie voor het vlotte functioneren van het economische systeem. Tegenwoordig echter staat de economische systeemdwang (met haar politiek van globalisering, flexibilisering, privatisering, activering en commodificering die een sociaal klimaat van onzekerheid en angst creëert dat de gangbare economische ontwikkeling even goed garandeert) lijnrecht tegenover de beschavingsimpuls, die hoogstens nog impliciet en terloops aan bod komt in het dominerende politieke spraakgebruik.

Door deze radicale economische koerswending is de oude sociale kwestie terug brandend actueel geworden, zij het in een andere gedaante dan in de jaren voor de oorlog. De oude versie van de verzorgingsstaat haalde de uitgesloten (= de arbeidersklasse) de burgerlijke orde binnen, zonder deze orde wezenlijk in vraag te stellen: dankzij een gestadige economische groei konden de arbeiders in het vervolg participeren aan de toenemende welvaart zonder dat daarvoor de privileges van de heersenden aangetast moesten worden. Het milieuvraagstuk heeft de dag van vandaag echter paal en perk aan de mogelijkheid én de wenselijkheid van deze oude remedie. In de

tweede plaats vereist de oplossing van de herrezen sociale kwestie een fundamentele verandering in de houding en verhouding tussen zogenaamde actieven en inactieven (w.o. veel vrouwen). Veel inactieven worden momenteel uitgesloten van een volwaardige maatschappelijke participatie terwijl ze toch een wezenlijke bijdrage leveren aan de totstandbrenging van de sociale cohesie van die samenleving: dat vereist een grondige herwaardering van de diverse varianten van niet-loonarbeid (zorgarbeid, vrijwilligerswerk, milieuarbeid, eigenarbeid, arbeid in ruilnetwerken, enz.).

Ondertussen constateren de auteurs dat de triomfperiode van het eenzijdige marktdenken definitief achter de rug is. De kritiek neemt – grof geschetst – twee vormen aan. Enerzijds is er de benaderingswijze die het sociale ziet als onderdeel van het economische en zich dus heeft te voegen naar de logica van het economisch gangbare. De economische ontwikkeling wordt kritiekloos aanvaard, alleen wil men de mensen beter wapenen tegen haar onvermijdelijke calamiteiten (door betere scholing, permanente vorming, een aangepaste sociale zekerheid, enz.). Anderzijds zijn er de criticasters die zich niet bij voorbaat willen neerleggen bij de wispelturige bokkesprongen van het systeem en het economische willen inpassen in het sociale. In dit laatste geval wordt er gewerkt aan een dusdanige hervorming van de verzorgingsstaat dat de hierboven beschreven 'sociale kwestie' op een adequate wijze opgelost kan worden. Dit past natuurlijk binnen de opvatting van de verzorgingsstaat opgevat als uitdrukking van de beschavingsimpuls. Welke van deze twee benaderingswijzen de meeste speelruimte zal krijgen en hoe ze konkreet zullen wor-

den ingevuld, hangt mede af van de inhoud die gegeven wordt aan de centrale politieke waarden waarop die verzorgingsstaat gestoeld is.

Over welke waarden gaat het? 'De politieke opvattingen die men van wezenlijk belang acht voor analyses van de situaties waarin de verzorgingsstaat zich bevindt, voor het vaststellen van de eigen politieke identiteit en voor het verwoorden van alternatieven, wordt bij voorkeur in termen gesteld van vrijheid, gelijkheid, solidariteit, rechtvaardigheid, zelfstandigheid, redelijkheid, menselijke waardigheid, zedelijkheid, zekerheid en verantwoordelijkheid. Deze waarden vertolken idealen, ze rechtvaardigen handelingen en ze structureren politieke oordelen en kritiek. Ze worden in wetgeving uitgewerkt. Ze vormen het instrumentarium voor beleidsmakers en critici. Tesamen vormen zij de basisbegrippen voor het hedendaagse politieke denken' (blz. 43). De auteurs maken duidelijk dat deze begrippen geen essentialistisch karakter hebben, dat hun betekenis niet eens en voor altijd vastligt, maar dat ze hun eigen geschiedenis en dynamiek hebben. Hun conclusie is op het eerste zicht niet erg hoopgevend: er is een duidelijke verschuiving opgetreden van de beschavingslogica naar de marktlogica, van een sociale en een substantiële invulling van de waarden naar een individuele en formele. Tegelijkertijd zitten die momenteel dominante invullingen vol met paradoxale effecten die een verdere uitwerking vereisen en argumenten voor het beschavingsbetoog aanreiken. Een voorbeeld: om de 'sociale cohesie' niet in gevaar te brengen wil men een minimalistische vorm van solidariteit introduceren, wat er op neerkomt dat er streng selectieve normen gehanteerd worden voor de

.....

toegang tot de sociale voorzieningen (zogenaamd om 'echte' behoeftigen te onderscheiden van de profiteurs). Velen -vooral jongeren en vrouwen- zien zich daardoor veroordeeld tot een bestaan van outcasts en soms van outlaws waardoor de nagestreefde sociale samenhang juist verzwakt in plaats van versterkt wordt ...

Ook de de moderniseringsprocessen die aan de basis liggen van deze betekenisverschuivingen zijn lang niet eenduidig en rechtvaardigen geen cultuurpessimisme. Zo is er een onmiskenbare *humanisering* opgetreden, een toegenomen gevoeligheid voor schendingen van mensenrechten en voor nationale en internationale wetgevingen gericht op het garanderen van maatstaven van menselijkheid en menselijk waarde. *Ecologisering* versterkt de visies die samenleving en productiewijze beter op elkaar willen afstellen. *Internationalisering* geeft kansen aan multiculturalisering, enzovoort. Daarbij wordt er positief verwezen naar de Nederlandse socioloog Bas van Stokkom (een beetje slordig geciteerd als 'van Stokkum') die in zijn boek 'Emotionele democratie. Over morele vooruitgang' (Van Gennep, 1997), uitgaande van deze humaniseringstendens, een pleidooi houdt voor een politiek van respect en vermindering van vernedering. Dit impliceert o.m. de invoering van een basisinkomen omdat burgerschap lidmaatschap betekent van een politieke gemeenschap die losstaat van de markt met haar contractformules (in de aard van: het recht van een uitkering is gebonden aan de plicht tot loonarbeid).

Het politieke burgerschap loskoppelen van de economische arbeidsgemeenschap en deze laatste in regie geven van het eerste, dat lijkt voor de

auteurs de doorgedreven implicatie van de beschavingslogica te zijn. 'De enige uitweg lijkt te zijn de politiek het primaat te geven. Niet de economische sfeer, de economische machts- en bezitsverhoudingen zouden de politiek moeten bepalen, maar de politiek – d.w.z. de verzamelde burgers die streven naar het algemene belang en naar het goede leven – moet de regie hebben over het produceren. Deze economische mentaliteit gijzelt niet langer het politieke debat en holt het uit, maar omgekeerd: doordat de maatschappelijke productie tot politieke kwestie wordt, wordt ze gemoraliseerd. Beschaving is een politieke categorie, ze kan niet het neveneffect van het economische handelen zijn' (blz. 139). De hoge abstractiegraad en het appelerend karakter van dit citaat, waarmee het boek afgesloten wordt, legt de vinger zowel op de zwakke als op de sterke aspecten van het boek. Om met de eerste te beginnen: de beschavingslogica zal slechts gewicht in de schaal van de politieke debatten rond de toekomst van de verzorgingsstaat kunnen leggen als ze de vorm aanneemt van eisenbundels van zelfbewuste en daarom ook offensieve sociale en politieke krachten. De auteurs verwachten inderdaad niet veel heil van de communitaristische echo's die hoorbaar zijn in (Nederlandse) christen-democratische middens en ook de 'derde weg' van de nieuwe sociaal-democratie à la Kok-Blair-Schröder kan niet veel entoesiasme losmaken. Zelfs 'de groenen worden in snel tempo realistisch en verliezen hun eigen karakter' (blz. 136). De syndicale beweging van haar kant lijkt er zich toe te beperken zo veel mogelijk uit de brand te slepen en de schade tot een minimum terug te brengen.

Maar ondanks deze afwezigheid van een georganiseerd maatschappelijk

draagvlak beschouwen de auteurs zich niet als wanhopig roependen in de woestijn. Hun eerste bedoeling is de inzet van het debat over de toekomst van de verzorgingsstaat (die nooit volledig afgesloten zal zijn) te verduidelijken. En in deze maatschappelijke discussie promoten ze ondubbelzinnig het standpunt van de menselijke rede, de Objectieve Rede, de Beschaving en de Vooruitgang. Daarbij maken ze gebruik van een dubbele leidraad: de oplossing van de herrezen oude sociale kwestie en de nieuwe sociale kwestie die trouwens nauw met elkaar verbonden zijn. Zij willen licht brengen in een situatie van onoverzichtelijkheid: de economische problemen van de verzorgingsstaat mogen niet gebruikt worden als alibi om nostalgisch achterom te kijken of om het beschavingsproject op te geven. Zij kiezen voor vernieuwing, engagement en voor verdere ontwikkeling van politieke waarden: 'De neiging bestaat dan terug te grijpen op oude compromisbetekenissen van centrale politieke waarden. Een begrijpelijke, maar niet verstandige strategie. Beter lijkt het te anticiperen op betekenissen die de centrale begrippen morgen kunnen hebben. Juist in het vooruitlopen zit de belofte van het beschavingsoffensief van de verzorgingsstaat' (blz. 131). Als we weten wat er op het spel staat, zullen we ook gemakkelijker partij kunnen en willen kiezen in de fundamentele maatschappelijke debatten van de toekomst die het aangezicht van onze samenleving zullen bepalen. In die zin wordt er expliciet afstand genomen van de postmodernistische filosofie die stelt dat elke keuze onvermijdelijk willekeurig en persoonlijk is en dat een samenlevingsmodel niet 'gemaakt' kan worden. 'Van de stelling van het einde van de maakbaarheid is het een korte stap naar postmoderne lofzangen op verscheiden-

heid, verandering en onbepaaldheid. In laatste instantie kan de postmodernistische opstelling verworpen tot een onverschilligheid en ongevoeligheid voor onrecht, een relativisme dat de weg vrijmaakt voor het recht van de sterkste' (blz. 125). In plaats daarvan verdedigen zij een constructief postmodernisme dat stelt dat de moderniteit een nieuwe fase doorloopt die zowel een breuk als een voortzetting inhoudt in vergelijking met de voorgaande fase. In zo'n overgangsfase verscherpen de tegenstellingen zich, treden paradoxen aan het licht en worden ondertussen politieke begrippen verder ontwikkeld in een poging de maatschappelijke werkelijkheid beter in beeld te krijgen. Het boek is een oproep de grote duik in de onbekende stroom van de maatschappelijke ontwikkeling te wagen, niet om ons hulpeloos te laten meeslepen door de sterkste stroming van het moment, maar om met behulp van de menselijk rede op zoek te gaan naar een stroming die diep, breed en betrouwbaar genoeg is om de ganse mensheid met zo weinig mogelijk kleerscheuren doorgang te verlenen.

Roger Jacobs